

УДК 93/94

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ДАРЫГЕРЧИЛИГИНДЕ
ӨСҮМДҮКТӨРДҮ ТААНЫП БИЛҮҮСҮ (БАТКЕН
ОБЛУСУНДАГЫ ТАРЫХЫЙ-ЭТНОГРАФИЯЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮН НЕГИЗИНДЕ)**

*Абдиева Айша Мухаматкуловна, окутуучу,
Баткен мамлекеттик университети,
Баткен, Кыргызстан
Шайбек кызы Санталатхан, магистрант,
Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевна т.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

***Аннотация.** Кыргыз эли жашоо-тиричилигинде байыртадан каада-салтка, нарк-насилге жана ырым-жырымдарга маани берип, күндөлүк турмуш-тиричиликтеринде түрдүү жөрөлгөлөрдү пайдаланып келишкени белгилүү. Ал жөрөлгөлөр азыркы күндө да өз маанисин жоготпой, Кыргызстандын түштүк-батыш кыргыздары тарабынан пайдаланылып келет. Макалада кыргыздын салттуу дарыгерчилигинде өсүмдүктөрдү таанып билүүсү баяндалат.*

***Ачкыч сөздөр:** кыргыздар, элдик дарылоо, өсүмдүктөр, зороастризм, “Авеста”, дары чөптөр.*

**ЗНАНИЕ РАСТЕНИЙ В ТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЕ
КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА (НА ОСНОВЕ ИСТОРИКО-
ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В БАТКЕНСКОЙ
ОБЛАСТИ)**

*Абдиева Айша Мухаматкуловна, преподаватель,
Баткенский государственный университет,
Баткен, Кыргызстан
Шайбек кызы Санталатхан, магистрант,
Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевна к.и.н, доцент
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

***Аннотация.** Известно, что кыргызы с древних времен придавали значение традициям, ценностям и обрядам в своей жизни, использовали в своей повседневной жизни различные обряды. Эти обряды не утратили своего значения и сегодня используются кыргызами юго-западного Кыргызстана. В статье описаны знания о растениях в кыргызской народной медицине.*

Ключевые слова: кыргызы, народная медицина, растения, зороастризм, «Авеста», лекарственные травы.

KNOWLEDGE OF PLANTS IN TRADITIONAL MEDICINE OF THE KYRGYZ PEOPLE (BASED ON HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN THE BATKEN REGION)

*Abdieva Aisha Mukhamatkulovna, teacher,
Batken State University,
Batken, Kyrgyzstan*

*Shaibek kyzy Santalatkhan, undergraduate,
Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

Abstract. *It is known that since ancient times, the Kyrgyz have attached importance to traditions, values and rituals in their lives, used various rituals in their daily lives. These rituals have not lost their significance and are used today by the Kyrgyz of southwestern Kyrgyzstan. The article describes the knowledge about plants in Kyrgyz folk medicine.*

Key words: *Kyrgyz, folk medicine, plants, Zoroastrianism, Avesta, medicinal herbs.*

Сыркоологондо чөптөрдү дартка даба катары колдонуу алгачкы коомдук түзүлүштө - палеолит доорунда келип чыккан. Адамдар өсүмдүктөрдү тамак-аш катары жыйнашкан жана колдонууда алардын дарылык касиетин байкаган. Байыркы адамдар азыркы кездеги адам баласына салыштырмалуу аз өмүр сүрүшсө да, мезгилине, тагыраак айтканда, дооруна жараша ден-соолугуна кам көрүп, ооруп калганда, же аңчылыкта жырткычтардан жаракат алганда, өз өмүрүн сактап калуу үчүн аракет жасашкандыгы туурасында археологиялык булактардагы маалыматтар тастыктайт. Өздөрү тамак-аш катары колдонуп жүргөн чөптөрдү бара-бара үйрөнүп, түрлөрүн айырмалай билишкен. Акырындап байыркы адамдар “кереметтүү” деп санаган өсүмдүктөрдүн пайдалуусун (дары чөптөрдү) жана зыяндуусун (уулуу чөптөрдү) ажырата баштайт. Натыйжада, таш доорундагы катаал жашоо шартта байыркы адамдарда жашоо үчүн күрөшүү жана ден-соолугун сактоо максатта дары чөптөрдү өздөштүрүү аркылуу, эң алгачкы дарыгерчилик пайда болот.

Мезгил өткөн сайын дары чөптөрдү даярдоочу, дарыгерчилик кесипти аркалаган атайын адистер бөлүнүп чыккан. Адамдар дары өсүмдүктөрдү пайдалануудагы кылымдардан берки тажрыйбасы барган сайын байып,

дарыгерлер ооруну сакайтуунун жаңы сырларын ачып, муундан-муунга өткөргөн. Бул дарыгерчиликти мындан ары өнүгүшүнө жол ачкан.

Аз эмес мезгилди камтыган дары чөптөрдү өздөштүрүүдө, айырмалай билүүдө адамдар бирде оорудан сакайып, бирде уулуу өсүмдүктөрдү туура эмес колдонуудан улам өлүмгө учураган. Бир оорулуунун сакайуусунун, экинчи оорулуунун өлүмүнүн натыйжасында алгачкы дарыгердик чеберчилик негизделе баштаган. Байыркы мезгилде дары чөптөрдү тиешелүү деңгээлде туура пайдалана билбегендиктин айынан, көп учурда дары чөптөр менен дарылоо кейиштүү аяктаган [1, 5-б.].

Б. з. ч. VII-VI кк. Зороастризм дининин ыйык китеби, байыркы парсы маданиятынын эстелиги - “Авестада” Ахурамазда көктөн (асмандан) адам баласына “түбөлүк жашоо” деп аталган 10 000 түрдүү дарылык касиетке ээ болгон өсүмдүктөрдү жибергени жөнүндө жазылган. Бул маалымат дары чөптөрдү пайдалануу тээ байыркы убакта, тагыраак айтканда, отко, күнгө сыйынуу мезгилинде - коло доорунда эле калк ичинде кулачын жайып, миндеген түрлөрү боюнча изилденип келгендигин далилдеп турат.

Убакыт өтүп, дүйнөнүн ар кайсы жеринде жашаган уруулар жана элдер, анын ичинде кыргыздар да өз аймагында кездешкен дары чөптөрдү өз мезгилинде ар кандай ыкмалар менен жыйнашып, кургатып же ширесин бөлүп алып, сактоо жолдорун өздөштүрүшкөн. Кыргыздар өсүмдүктөрдү дары катары туура даярдоону үйрөнүү менен түрдүү ыкмаларды колдонушуп, оорулууларды дарылашкан. Ошентип, дары чөп менен дарылоочу элдик дарыгерлер, табыптар пайда болуп, алардын учу үзүлбөй бүгүнкү күнгө чейин элди ар кандай оору-сыркоодон арылтып келүүдө.

Орто кылымдарда жашаган улуу ойчулдар М. Кашкари “Дивану лугати-т түрк” эмгегинде [2, 3-4-бб.] жана Ж. Баласагын “Куттуу билим” [3, 2015] деп аталган лексикографиялык жана тарыхый-салттык баалуулуктар туурасындагы эмгектеринде түрк элдеринин өсүмдүктөрдү дары катары пайдаланып келгендиги белгилеген.

Захир ад-дин Мухаммед Бабурдун XV к. аягы - XVI к. башында Орто Азия элдеринин тарыхын, турмуш-тиричилигин, кол-өнөрчүлүгүн, табияттын флора жана фаунасы жөнүндө автобиографиялык, тарыхый жана этнографиялык “Бабур Наме” эмгегин далил катары белгилөөгө болот [4, 5-б.].

Элдик дарылоо (чөп-чарлар аркылуу табыптык жана эмдөө жолу). Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагында жашагандар социалдык-тиричиликтик инфекциялык (жугуштуу) төмөнкү оорулар менен оорускан:

безгек, богок (зоб), тиш түшүүчү оору (цинга), эн оорусу (золотуха), жугуштуу көз оору (трохома), кургак учук (туберкулез), ысытма, тамак оору (ангина), келте (брюшной тиф), темгилдүү келте (сыпной тиф), кызылча (корь), сынык, бүдүр (бөрү жатыш), кычыткы ж. б. Эпидемиялык оорулардын ичинде кеңири жайылганы: ич өтмө, ич келте, темгилтүү тип, суу чечек (оспа), кайталама келте, тамак оору, кызылча, күйдүргү жарасы, тамак шишип оруусу, көк жөтөл (коклюш). Албетте, мындай оорулардын алдын алуу боюнча белгилүү ченде чаралар көрүлүп турган [5, 1638].

Фергана өрөөнүнүн түштүк-батыш аймагында жашаган кыргыздар кеңири жайылган тоо кыркаларынын этегинде түрдүү-түркүн өсүмдүктөргө бай түзөндөрдө, колоттордо жайгашкан өсүмдүктөр алар үчүн тамак-аштын негизи, дары-дармек катарында кызмат кылган. Мисалы, бир эле чалкан: эки үйлүү чалкан муун ооруларын кубалаган, кызыл жүгүрүк (суставной ревматизм) оорусу жана бел оорусу үчүн пайдаланышкан жана баш ооруу, ашказан жарасы, жүрөктөгү кызыл жүгүрүк (ревматизм сердце) ж. б. оорулар үчүн пайдаланылган. Кыргыздар кайнатып тундурмасын бел жана муундарга ысык тери күйбөй турган даражада ооруган жерлерге бир нече жолу басып тер менен чыгарышкан. Ошондой эле, дарылык катары чөп чай кылып, жүрөк, аш казан жарасын айыктыруу үчүн элдик дарыгерлердин (табыштардын) көрсөтмөсү менен ичишкен [5, 1638].

Аталган аймакта жашаган кыргыздар дары өсүмдүктөрдө адамдардын ден соолугуна пайдалуу биологиялык активдүү заттар бар экенин мыкты билишкен жана бул заттар менен ооруларды организмден кантип тазалоонун ыкмаларын да жакшы өздөштүрүшкөн. Табияттын дарылык каражаттарынын касиеттери өсүмдүктөрдүн ар кайсы бөлүктөрүндө ар түрдүү өлчөмдө, кээ бир өсүмдүктөрдө бүчүрлөрүндө, жалбырактарында, гүлдөрүндө же мөмөсүндө, кээ бириники - кабыгында, сабагында же тамырында топтолорун, ал эми кээ бир бөлүктөрүндө жок болорун элдик дарыгерлер билишкен, ошондуктан өсүмдүктүн дарылык касиети бар бөлүгүн гана пайдаланышкан.

Кыргыздар дары өсүмдүктөрдүн сырьёсун чогултканда өсүмдүктүн бир бөлүгүн калтырышып, жалбырактарын да толук жыйнап алышкан эмес. Чөптү жерден тамыры менен жулбай, оруп алышкан, анткени, дары чөптөрдүн тамыры жулунуп калса, кийинки жылы ал жерде өспөй каларын эске алышкан. Гүлдөрүн жыйнаганда бутактарын бүтүндөй сындырып алышкан эмес, бутактарын калтырышкан. Алар өсүмдүктөрдү жыйноо, кургатуу, сактоо иштерин да эң жакшы билишкен. Гүлдөрдү кол менен үзүшкөн, жалбырактарды өсүмдүк жаңыдан гүлдөй баштаган кезде, жай бою,

жалбырактар куураганга чейин үзүп алышкан. Көпчүлүк учурда кол менен жыйнашып, кээде кесип алышкан.

Негизинен дары чөптөрдү өсүмдүк жетилип гүлдөгөндө чогултушуп, мөмөлөрдү толук бышканда кол менен үзүп жыйнашкан. Өсүмдүктөрдүн дарылык касиетин терең изилдеп чыккан А. Алтымышев: "Айрыкча суулуу мөмө-жемиштерди жыйнап кургатуу бир канча татаалыраак келет. Эрте менен эрте же кечинде жыйнап албаса, күндүзү, күн ысыкта жыйналган мөмө-жемиш бат эле айнып, дарылыгын жоготкон. Жыйнаганда да жемишти кол менен кармаса карарып кеткендиктен, өтө абайлап теришкен", -деп белгилеген [6, 235-236-б.]. Ал эми өсүмдүктөрдүн тамырларын, тоо пияздарынын түптөрүн, күзүндө өсүмдүктүн чөбү куурап калганда же эрте жазда сабак, жалбырактары өсө электе, кээде өтө керек болгондо кышында да казып алып келишкен. Алардын топурагын силкип, жер үстүндөгү бөлүгүн кесип таштап, муздак сууга чайкап алышкан. Дары өсүмдүктөрдүн жалбырагын, гүлүн, чөбүн, кабыгын күндүз, кургак мезгилде же жаандан кийин кургаган соң, же эртең мененки шүүдүрүмдөн кийин түшкө чейинки, түштөн кийин кеч киргенге чейинки убакытта жыйнашкан, ал эми жер астындагы бөлүктөрүн шүүдүрүмдө да, жаанда да казып алышкан.

Кыргыздар жыйналган өсүмдүктөрдү өзгөчө гүл, жалбырак, чөптөрдү кошундулардан тазалап, тезинен кургатууга аракет жасашкан. Анткени, тез кургатканда өсүмдүктөгү активдүү заттарды бузуучу таасири токтотулат. Өсүмдүктүн дарылык касиетин жакшы сакталуусу жана сапатынын жогору болгондугу үчүн тез кургатуу зарыл болгон [АТМ].

Күн тийбеген жайда кургатканда гүлдөрдүн, жалбырактардын өңү өчпөйт дешип, тоборсуган сайын дары өсүмдүктөрдү оодарып турушкан, бүчүрлөрдү кургатканда тез-тез аралаштырып турушкан. Жакшы кургаган гүлдөр менен жалбырактарды колунун алакандары менен майдалап, күкүмгө айлантышкан. Жакшы кургатылбаса, көгөрүп, чирип жаман жыттанып кеткен. Кээде өсүмдүктөр өтө эле кургап кеткенде, аларды нымдуу жайда 1-2 күн сакташкан [АТМ].

Кургатуудан мурда өсүмдүктөрдү иреттеп бөлүп, кээде кургатылгандан кийин тазалап, башка чөптөрдү, өсүмдүктүн бузулган бөлүктөрүн, топурак, кум, ташты алып ташташкан.

Кургатылып даяр болгон кээ бир дары өсүмдүктөрдү дары даярдоодон мурда майдалап, эки кат чыт баштыкчада, жыгач идиштерге салышып, караңгы, салкын жайда сакташкан. Кээ бир өтө жыты күчтүү өсүмдүктөрдү (көкө мерен, кийик от, жалбыз ж. б.) алардын жыты башка чөптөргө өтүп

кетпеши үчүн өз алдынча бөлөк жайга коюшкан. Кургатылган долоно, ит мурундун, ж. б. өсүмдүктөрдүн мөмөлөрү тез бузулгандыктан, аларды тез-тезден текшерип турушкан. Жалбырак, гүлдөр, чөптөр 1-2 жылга чейин, кабыктар, тамырларды 2-5 жылга чейин сакташкан. Уулуу өсүмдүктөрдү жыйнашкан эмес.

Мезгил өткөн сайын кыргыз элинин улуттук баалуулуктарынын катарын толуктап келген өсүмдүктөр менен салттуу дарылоо ыкмалары унутта калып баратат. Тилекке каршы бул ыкмаларды билген улуу муундарыбыздын катары суюлуп барат. Нечен кылымдардан бери кыргыз журтубуздун аймагында өсүмдүктөрдү адамзатынын туура эмес, ысырап пайдалануусунун натыйжасында дары өсүмдүктөрдүн түрдүү курамынын азайышына алып келүүдө. Жаратылышка аң-сезимдүүлүк, сарамжалдуулук, акыл-эстүүлүк менен мамиле кылуу гана анын чексиз сырларын таба билүүгө (өсүмдүктөрдүн дарылык касиетин), коргоого, анын байлыгын сактоого жана көбөйтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Адабияттар:

1. М. Ходжиматов. Дикорастующие лекарственные растения Таджикистана. Душанбе. 1989. 5-стр.
2. М. Кашгари. Түркий тилдер сөздүгү . Бишкек. 2011, 3-4- беттер.
3. Ж. Баласагын. Куттуу билим. Бишкек. 2015.
4. З. М. Бабур. Бабур-Наме. Записки Бабур. Ташкент. 1993. - 5 с.
5. Г.Нуров. Киргизская народная медицина. КИА. Кол жазмалар фонду. Инв. 1638.
6. А. А. Алтымышев. Природные целебные средства. Фрунзе. 1985. - 235-236 с.

Маалымат бергендер:

1. Маматова Гүлхан, 1947-жылы туулган, Калдар уруусу, Лейлек району, Андарак айылы.
2. Абдиева Бувухамила, 1954-жылы туулган, Бөксө уруусу, Самат айылы.
3. Азимов Маннан, 1941-жылы ттуулган, Чапкылдык уруусу, Ак-Арык айылы.